

HANEFİ USÛL MUHTASARLARININ GELİŞİMİ: (III) HABBÂZÎ'NİN MUĞNÎ'Sİ VE HANEFİ USÛLÜNDEKİ YERİ

Doç. Dr. Mehmet BOYNUKALIN*

Özet: Hanefî usûl-i fikh muhtasarlarının gelişiminin incelenmesi usûl ilminin tarihi gelişimini tespit etme açısından önem arz etmektedir. Pezdevî'nin (482/1089) *Usûl'ü* ve Hüsameddin el-Ahşiketî'nin (644/1247) *Müntehab'*ından sonra göze çarpan Hanefî usûl muhtasarı Habbâzî'nin (691/1292) *el-Muğnî* adlı eseridir. Büyük ölçüde Serahsî (483/1090) ve Pezdevî'nin eserlerini esas alarak onları özetleyen Habbâzî'nin çalışması Hanefî usûlcüleri tarafından kabul görmüş, ders kitabı olarak okutulmuş, metin olarak ezberlenmiş, birçok usûlcü tarafından şerhedilmiştir. Habbâzî'nin *Muğnî'si* üzerine 16 şerh yazıldığını tespit edebildik. Telif edildikten sonra geçen 1,5 asır içinde müellifi dâhil 12 Usûl âlimi tarafından şerh edilen bu muhtasar kısa bir süre içinde yaygınlaşmış ve büyük ilgi görmüştür. Ancak eserin sistematik olmaması ve daha iyi muhtasarların telif edilmesi gibi sebeplerle, zamanla bu ilgi Nesefî'nin (710/1310) *Menar'ı* ve Sadrüşşeria'nın (747/1346) *Tenkih'i* gibi başka muhtasarlara doğru kaymış ve başka usûl metinleri öne çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hanefî usûl-i fikhî, Muhtasar, Serahsî, Habbâzî, Usûl-i fikhin gelişimi

تطور المختصرات الأصولية الحنفية: (3) المعني للخبازي ومكانته في أصول الأحناف

ملخص: إن البحث عن تطور المختصرات المؤلفات في أصول الفقه الحنفي ذو أهمية من حيث الوقوف على التطور التاريخي لعلم أصول الفقه. ومن المؤلفات الجالبة للنظر في هذا المجال المعني للخبازي (١٢٩٢/٦٩١) الذي جاء بعد أصول البزدوي (١٠٨٩/٤٨٢) والمنتخب للأخسيكي (١٢٤٧/٦٤٤). وقد اعتمد الخبازي في مختصره هذا على أصول السرخسي (١٠٩٠/٤٨٣) بالدرجة الأولى ثم أصول البزدوي، واختصر في الغالب عبارة هذين المؤلفين. ومن ثم فقد تلقى علماء الأصول الأحناف المعني بالقبول والتخوذه مادة للتدریس وحفظوه كمتن من المتون المعتمدة في الأصول وتناولوه بالشرح والتحليل. وقد وجدنا أن هناك ١٦ عشر شرحا على المعني للخبازي. فقد انتشر هذا المختصر بعد تأليفه بمدة قصيرة ولقي عناية كبيرة، حيث قام بشرحه ١٢ عالما من علماء الأصول الحنفية خلال قرن ونصف فقط بعد ظهوره. لكن هذه العناية قد نقصت مع مرور الزمن وانتقلت إلى مختصرات أخرى أحسن من حيث التنظيم والاختصار مثل المنار للسفني (١٣١٠/٧١٠) والتفحیح لصدر الشريعة (١٣٤٦/٧٤٧).
كلمات مفتاحية: أصول الفقه الحنفي، مختصر، السرخسي، الخبازي، تاريخ أصول الفقه.

The Development of The Hanafi Methodology Compendiums: (III) Khabbâzî's al-Mughni and its Place in Hanafi Methodology

Abstract: The examination of the development of the compendiums written by Hanafite scholars is of great importance in terms of enlightening the historical development of the Islamic law methodology. The first remarkable compendium written after al-Pazdawî's (482/1089) *Usûl* and Husameddin al-Ahşiketî's (644/1247) *al-Muntakhab* is Khabbâzî's (691/1292) *al-Mughni*. The work of Khabbâzî is mostly based on *Usûl as-Sarakhsi*, then *Usûl al-Pazdawî*. This compendium is largely accepted by the Hanafî scholars, taught as a textbook, memorized as text and many scholars have written commentaries on it. We have found that 16 commentaries were written on Khabbâzî's *al-Mughni* including the author's commentary. It can be said that *al-Mughni* has received intense interest in one and a half century after its writing, because 3/4 of the commentaries were written in this period. This interest has declined by time and better methodology texts such as an-Nasafî's (710/1310) *al-Manar* and Sadrush-sharia's (747/1346) *at-Tanqih* have come forward.

Key Words: Hanafi methodology, compendium, as-Sarakhsi, al-Khabbâzî, Usûl al-fikh, history of Islamic jurisprudence.

* İstanbul Şehir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, mehmetboynukalin@sehir.edu.tr

GİRİŞ:

I. HABBÂZÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ:

A. Habbâzî'nin Hayatı

Müellifin tam adı Ebu Muhammed Celaleddin Ömer b. Muhammed b. Ömer¹ el-Hucendi el-Habbâzî'dir (691/1292). Habbâzî nisbesi ekmekçi anlamına gelmektedir. Bu nisbe ile tanındığına göre soyunda bu meslekle iştigal edenler bulunmaktaydı. Semerkand yakınlarında bulunan Hucend (Hucende) şehrine² mensup olan Habbâzî muhtemelen burada doğmuştur.³ 62 yaşında vefat ettiği rivayetine dayanarak bazı müellifler onun 629/1232 yılında doğduğunu kaydetmişlerdir.⁴ Ancak eski kaynaklarda bu tarih açıkça zikredilmez. Maverâünnehir bölgesinde ilim tahsil etmiştir.⁵ Kınalızade (979/1572) ve Kefevî'den (990/1582) naklen Leknevi (1304/1886) Habbâzî'nin Abdülaziz el-Buhârî'den (730/1329) ders aldığını ifade etseler de bu mümkün gözükmemektedir;⁶ zira vefat tarihleri göz önünde bulundurulduğunda tam tersi, yani Abdülaziz el-Buhârî'nin Habbâzî'den ders almış olması ihtimal dâhilindedir. Tahsilini tamamladıktan sonra Harizm'de⁷ bir

-
- 1 Birzâli ise nesebini Ömer b. Muhammed b. Muhammed b. Ömer şeklinde zikretmiştir; bk. Alemüddin el-Kasım b. Muhammed el-Birzâli ed-Dımaşkı, *el-Muktefi alâ Kitâbi'r-ravzateyn*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1427/2006, II, 306.
  - 2 Maverâünnehir bölgesinde Seyhun nehrinin kıyısında bulunan ve günümüzde Tacikistan sınırları içinde kalan Hucend, ülkenin ikinci büyük şehridir; bk. Rıza Kurtuluş, "Hucend", *DİA*, 1998, XVIII, 273.
  - 3 Meragi, Kehhale ve *el-Muğni'nin* naşiri Muhammed Mazhar Beka, Habbâzî'nin Hucend'de doğduğunu kesin bir dille ifade etmiştir; bk. Celaleddin Ömer b. Muhammed el-Hucendi Habbâzî (691/1292), *el-Muğni fi Usûli'l-fikh*, nşr. Muhammed Mazhar Beka, Mekke: Camiatü Ümmü'l-kura, 1403/1983, naşirin girişi, s. 7; Abdullah Mustafa el-Meragi, *el-Fethü'l-mübin fi tabakâti'l-usûliyyin*, nşr. Muhammed Ali Osman, I-II, Kahire: Matbaatü Ensâri's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1366/1947; III, Beyrut: Muhammed Emin Demc ve şürekah, 1394/1974, II, 79; Ömer Rıza Kehhale (1987), *Mucemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1414/1993, II, 576. Ancak kadim kaynaklarda bu husus zikredilmemiştir. Hucendi nisbesi onun bu şehirde doğduğunu kesin bir biçimde göstermez. Hatta Zehebî onun Halep'te doğduğunu söylemiştir; bk. Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî ed-Dımaşkı (748/1348), *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, nşr. Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003, XV, 726. Ancak bu rivayet de ihtiyatla karşılanmalıdır; zira Habbâzî'nin önce Harizmde müderrislik yaptığı, ardından Bağdad'a, sonra da Dımaşka geldiği kaydedilmiştir; bu sebeple Maverâünnehir'de Hucend'de doğup sonra doğuya doğru Harizm'e ve ardından Bağdat ve Dımaşka gelmiş olması daha makul gözükmektedir.
  - 4 Meragi, *Feth*, II, 79; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, II, 576.
  - 5 Ebu'l-Fida İsmail İbn Kesir ed-Dımaşkı (774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cize: Dârü Hecer li't-tıbaa, 1418/1997, XVII, 655.
  - 6 Ancak günümüzde birçok kaynak bu bilgiyi eleştirmeden nakletmiştir; mesela bk. Habbâzî, *el-Muğni*, naşirin girişi, s. 8; Fahrettin Atar, "Abdülaziz el-Buhârî", *DİA*, 1988, I, 186.
  - 7 Harizm Aral gölünün güneyinde yer alan geniş bir bölgenin adıdır; bk. Abdülkerim Özeydin, "Harizm", *DİA*, 1997, XVI, 217-220. Günümüzde bu bölge Özbekistan'da kalmaktadır.

süre müderrislik yapan Habbâzî, buradan sonra intikal ettiği Bağdat Nizamiyye Medresesi'nde⁸ bir süre muidlik⁹ görevinde bulunmuş, bir süre sonra da Dımaşk'a giderek İzziyye Medresesi'nde¹⁰ ders vermeye başlamıştır. Zehebî (748/1348) kendisini bu gelişimde gördüğünü zikreder. Zehebî 673/1274 yılında doğduğuna göre Habbâzî Dımaşk'a 680/1281'den sonra gelmiş olmalıdır. Bir süre sonra hacca gidip mukaddes beldelerde bir yıl mücavir kalan Habbâzî, sonra Dımaşk'a dönmüş, 690 yılının Ramazan ayında (Ağustos-Eylül 1291) Hanefi alimlerinin en üstünlerine tahsis edilen Hâtûniyye Medresesi'nde¹¹ ders vermeye başlamış ve vefatına dek bu görevi sürdürmüştür. Öğrencileri arasında el-Bedrüt-tavil lakaplı Davud b. Oğulbek el-Konevi (715/1315),¹² Ebu'l-Abbas Ahmed b. Mes'ud b. Abdurrahman

8 Selçuklu Sultanı Alparslan'ın veziri Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta 459/1067 yılında inşa edilen meşhur medresedir. Moğol istilasında zarar görmekle birlikte VIII. yüzyıla kadar faaliyetini sürdürdüğü bilinmekte, sonrası hakkında pek bilgi bulunmamaktadır; bk. Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi", *DİA*, 2007, XXXIII, 188-190.

9 Muidlik müderris yardımcılığı anlamına gelmektedir; bk. Sami es-Sakkar, "Muid", *DİA*, 2006, XXXI, 86.

10 Dımaşk'ta bulunan İzziyye el-Berraniyye (Dış İzziyye) Medresesi 626 (1228-1229) yılında Eyyubiler döneminde el-Melikül-Muazzam'ın (624/1227) memlüklerinden Emir İzzeddin Aybek Üstadar el-Muazzamî (646/1248) tarafından Hanefiler için inşa ettirilmiş ve Habbâzî bu medresede ders vermiştir; aynı zatın Dımaşk'ta inşa ettirdiği İzziyye el-Cevvaniyye ve el-Medresetü'l-İzziyye adıyla bilinen iki medrese daha vardır; bk. Abdülkadir b. Muhammed ed-Dımaşki en-Nuaymi (927/1521), *ed-Daris fi tarihi'l-medaris*, nşr. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990, I, 423-424. Emir İzzeddin'in hayatı için bk. Şemseddin Ahmed b. Muhammed el-Erbili, İbn Hallikan (681/1282), *Vefeyâtü'l-ayân ve enbâü ebnâ'iz-zamân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü Sâdir, 1968-1978, III, 496; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, XIV, 543; Salahaddin Halil b. Aybek es-Safedi (764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaut - Türki Mustafa, Beyrut: Dârü İhyâit-türas, 1420/2000, IX, 269; Hayreddin ez-Zirikli (1976), *el-A'lâm: Kâmusü terâcim li-eşheri'ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müstâribin ve'l-müsteşrikin*, Beyrut: Darü'l-İlm li'l-melayin, 2002, II, 33-34. Bu medreselerin hiç biri günümüze ulaşamamıştır; bk. Muhammed Kürd Ali (1953), *Hitatü'ş-Şâm*, Dımaşk: Mektebetü'n-Nuri, 1403/198, VI, 92-93.

11 Hatuniyye medresesini İmadeddin Zengi'nin (541/1146) eşi Zümrüt Hatun (557/1162) inşa ettirmiştir; bk. Nuaymi, *Daris*, I, 385-386. Bu medrese günümüze ulaşamamıştır; medreseyi inşa ettiren Zümrüt Hatun ise döneminin önemli siyasi olaylarında rol alan ilim ve dirayet sahibi bir hanımdı; hayatın sonunu Medine'de fakir bir halde geçirmiş ve burada vefat etmiştir; bk. Ebu'l-Felah Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmad el-Hanbelî (1089/1679), *Şezeratü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, nşr. Mahmud el-Arnaut, Dımaşk-Beyrut: Dârü İbn Kesir, 1406/1986, VI, 148, 298; Zirikli, *A'lâm*, III, 49.

12 Davud b. Oğulbek (Gulbek) b. Ali el-Konevi er-Rumi. Lakabı el-Bedrüt-tavildir. Dımaşk'ta Habbâzî'den ders almıştır; bk. Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed el-Kureşî (775/1373), *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire: Hecer li't-tabaati ve'n-neşr, 1413/1993, II, 190; Cemaledin Yusuf İbn Tağriberdi el-Atabeki (874/1470), *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi bade'l-Vâfi*, nşr. Muhammed Muhammed Emin, Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, ts., V, 300; Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhay el-Leknevi (1304/1886), *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Kahire: Darü'l-Kitabü'l-İslami, ts., s. 72. Bazı kaynaklarda Habbâzî'nin öğrencileri arasında Davud b. Oğulbek'ten farklı bir kişi olarak adı verilen Davud er-Rumi el-Mantiki aslında aynı kişi olmalıdır; bk. Leknevi, *Fevaid*, s. 151.

el-Konevi (732/1332 civarı)¹³ ve Şücaüddin et-Türkistani et-Tarâzî (733/1333)¹⁴ zikredilmiştir.¹⁵ Zahid, abid ve Hanefi mezhebine vakıf bir alim olduğu ifade edilen Habbâzî Dımaşk'ta 26 Zilhicce 691 (8 Aralık 1292) Cumartesi günü vefat etmiş, Pazar günü kuşluk vakti Emevi Camii'nde kılınan cenaze namazı ardından Sufiyye Kabristanı'na defnedilmiştir.¹⁶ *Keşfü'z-zunun* gibi kimi kaynaklarda vefat tarihi tahrif edilerek yanlışlıkla 671 (1272) olarak kaydedilmiştir.¹⁷ Tenkitçi üslubuyla tanınan Zehebî'nin Habbâzî'nin 691 (1292) yılında 62 yaşında vefat ettiğini söyledikten sonra 2 Receb 614 (5 Ekim 1217) tarihinde Halep'te doğduğunu söyleyip herhangi bir açıklamada bulunmaması gariptir.¹⁸ Eğer bu rivayet doğruysa Habbâzî 77 yaşında vefat etmiş olmaktadır. Ancak başka bir eserinde Zehebî¹⁹ ve Kureşî (775/1373) Habbâzî'nin 60-70 arası bir yaşta vefat ettiğini ifade etmekte-

-
- 13 Habbâzî'den Dımaşk'ta Usûl okumuştur. *el-Kalâid fi şerhi'l-Akâid li't-Tahavî, et-Takrîr fi şerhi'l-Câmii'l-kebir* gibi eserleri vardır. Dımaşk'ta vefat etmiştir; bk. Kureşî, *Cevâhir*, II, 330-331; Leknevi, *Fevâid*, s. 42; Bağdatlı İsmail Paşa (1920), *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve asârü'l-musannifin*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955, I, 108. Aşağıda *el-Muğni*'nin şarihleri arasında gelecek olan Cemaleddin el-Konevi bu zatın oğludur.
- 14 Hibetullah b. Ahmed b. Mualla, Şücaüddin et-Türkistani et-Tarazi (671-733/1272-1333). Türkistan'da Taraz şehrinde doğmuştur. Hanefi fakihidir. Dımaşk'a giderek Celaleddin Habbâzî'den ders almıştır. Zahiriyye Medresesi'nde ders vermiş ve Dımaşk'ta vefatına dek ders vermekle meşgul olmuştur. Öğrencileri arasında el-Cevâhirü'l-mudiyye müellifi Kureşî bulunur. Akaid ve Usûle dair eserleri vardır. Bunların arasında *Tabsiratü'l-esrâr fi şerhi'l-Menâr ve Menâzilü ehli'l-ictihâd* zikredilebilir; bk. Kureşî, *Cevâhir*, III, 566-567; Kasım b. Kutluboğa (879/1474), *Tâcü't-terâcim*, nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dımaşk-Beyrut: Darü'l-Kalem, 1413/1992, s. 313; Ali b. Sultan Muhammed el-Kari (1014/1605), *el-Esmâü'l-ceniyye fi esmâil-Hanefiyye*, nşr. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed, Bağdad: Divanü'l-Vakfi's-Sünni, 1430/2009, II, 674; Kâtip Çelebi Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn*, nşr. Mehmed Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943, II, 1824, 1826; Leknevi, *Fevâid*, s. 223; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 605; Zirikli, *Alâm*, VIII, 71; Kehhale, *Mucemu'l-müellifin*, IV, 53-54; Ebu't-Tayyib Mevlud es-Seriri es-Susi, *Mucemu'l-usûliyyin*, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002, s. 565.
- 15 Muhammed Mazhar Beka *el-Muğni* neşrinin girişinde Nuaymi'nin İbn Kesir'i Habbâzî'nin öğrencisi zannettiğini ifade etmiş ve 701 yılında doğan İbn Kesir'in 691 yılında vefat eden Habbâzî'nin öğrencisi olamayacağını belirtmiştir; bk. Habbâzî, *el-Muğni*, naşirin girişi, s. 9. Ancak bu yanlış bir anlamadan kaynaklanmaktadır; zira Nuaymi'nin "onun öğrencisi" derken kastettiği kişi Zehebî'dir ve İbn Kesir Zehebî'nin öğrencisidir; Habbâzî, *el-Muğni*, naşirin girişi, s. 9; bk. Nuaymi, *Daris*, I, 386.
- 16 Birzali, *el-Muktefi*, II, 306.
- 17 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1749. Meragi 671 tarihini Kâtip Çelebi, İbn Kesir ve Zirikli'ye dayanarak tercih ettiğini söylemişse de İbn Kesir ve Zirikli'nin eserlerinde de 691 tarihi verilmektedir; bk. İbn Kesir, *Bidâye*, XVII, 646, 655; Zirikli, *el-Alâm*, V, 63; Meragi, *el-Feth*, II, 79. Bu tahrif Arapça "seb'in" ve "tis'in" kelimelerinin noktasız yazıldıkları zaman kolayca karıştırılabilmesinden kaynaklanmaktadır.
- 18 *Tarihü'l-İslâm*, XV, 726. *Târîhü'l-İslâm*'ın diğer neşrinde de aynı ifade bulunmaktadır; bk. Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut: Dârü'l-Kitabî'l-Arabi, 1413/1993, LII, 116. Burada eserin aslında bir tahrif veya düşüklük olması mümkündür.
- 19 Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabi ed-Dımaşki (748/1348), *el-Müştebih*, nşr. Ali Muhammed el-Bicavi, Dârü'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye (Kahire), 1962, s. 179.

dir.²⁰ Dolayısıyla Habbâzî'nin 62 yaşında vefat etmiş olması daha kuvvetli ihtimaldir. Sadece Bedreddin el-Ayni (855/1451) Habbâzî'nin 68 yaşında vefat ettiğini ifade etmiştir.²¹

Habbâzî'nin fıkıh, usûl-i fıkıh ve usûlüddin alanında eserlerinin olduğu bildirilmiştir. Eser verdiği alanlardan da anlaşılacağı üzere Habbâzî Hanefi fıkhı, usûlü ve Matürîdî kelimelerinde ihtisas sahibidir. Ancak birinci derecede uzmanlık alanı fıkıh ve usûl-i fıkıhtır. Siğnaki (714/1314) kendisini âlim, zahit, mütkin, mütebahhir, tetkik, tahkik ve fetva ehli, Etkânî (758/1357) tetkik ehli bir imam ve muhakkik alim, İbn Kesir (774/1373) ise Hanefi alimlerinin büyüklerinden, fazilet sahibi, ilimde tebarüz etmiş bir zat olarak nitelemiştir.²²

B. Habbâzî'nin Eserleri: 1. *el-Muğni fi usûli'l-fıkh (fi'l-usûl, Kitabü'l-Muğni)*. Matbudur.²³ Aşağıda hakkında daha geniş bilgi verilecektir. 2. *Şerhu'l-Muğni*. Müellifin kendi eseri üzerine yazdığı şerh olup matbudur.²⁴ 3. *Hâşiye ale'l-Hidâye (Şerhu'l-Hidâye, Müşkilatü'l-Hidâye, el-Kifâye fi şerhi'l-Hidâye, Fevâidü'l-Hidâye, el-Habbâzîyye)*. Mergînânî'nin (593/1197) *Hidâye*'si üzerine şerhinin Türkiye'de en az 26 yazması bulunmaktadır.²⁵ Hanefi fıkhı alanında meşhur olan bu esere Hanefi fakihler birçok yerde atıfta bulunmuşlardır.²⁶ Kureşî bu eserin meşhur olduğunu ve insanların kendisinden istifade ettiğini bildirmiştir.²⁷ Kâtip Çelebi de meşhur bir Hâşiye olduğunu ve Muhammed b. Ahmed el-Konevi²⁸ tarafın-

20 Burada Zehebî ve Kureşî "fi aşri's-seb'in" ifadesini kullanmışlardır; bunun anlamı yukarıda ifade ettiğimiz gibi 60-70 yaş arasındır; ancak Muhammed Mazhar Beka bu ifadeyi yanlışlıkla "fi umri seb'in" şeklinde okumuştur; bk. *el-Muğni*, naşirin girişi, s. 10.

21 Bedreddin Mahmud b. Ahmed el-Ayni (855/1451), *İkdü'l-cüman fi târihi ehli'-zemân: Asru selâtini'l-Memâlik*, III, nşr. Muhammed Muhammed Emin, Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesaik'l-Kavmiyye, 1431/2010, III, 137. Bu rivayet doğrusa Habbâzî yaklaşık 623 senesinde doğmuş olmaktadır.

22 Hüsameddin Hüseyin b. Ali es-Siğnaki (714/1314), *el-Vâfi şerhu'l-Müntehab*, tahkik: Ahmed Muhammed Hammud el-Yemani, Mekke: Camiatü Ümmü'l-kura, doktora tezi, 1417/1997, I, 3; Kıvamüddin Emir Katib b. Emir Ömer el-Farabi el-Etkani (758/1357), *et-Tebyin*, nşr. Sabir Nasr Mustafa Osman, Küveyt: Vezaretü'l-Evkaf veş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1420/1999, I, 114; İbn Kesir, *Bidâye*, XVII, 656.

23 nşr. Muhammed Mazhar Beka, Mekke 1403/1983.

24 nşr. Muhammed Mazhar Beka, I-II, Mekke 1426/2005.

25 <http://ktp.isam.org.tr/> (erişim: 4/11/2017).

26 Mesela bk. Fahreddin Osman b. Ali ez-Zeylai (743/1343), *Tebyinü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dakâik*, Bulak 1313, I, 29, 60, 66; Bedreddin Mahmud b. Ahmed el-Ayni (855/1451), *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1420/2000, I, 545, 546; II, 481; Molla Hüsrev, Muhammed b. Feramurz (885/1480), *Dürrü'l-hükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm*, Dârü İhyai'l-Kütübü'l-Arabiyye, baskı yeri ve tarihi yok, I, 150, 183, 187.

27 Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 669.

28 Kaynaklarda bu eser kendisine nisbet edilmese de bu zat muhtemelen Nasirüddin Muhammed b. Ahmed el-Konevi ed-Dımaşki, er-Rubve veya İbnü'r-Rubvedir (679-764/1280-1363). Hanefi âlimlerdendir. Fıkıh,

dan *Tekmiletü'l-Fevaid* adlı eserinde *Hidâye*'nin sonuna kadar tamamlandığını belirtmiştir.²⁹ *4.el-Hadi* adında kelama dair bir eseri bulunmaktadır.³⁰ Habbâzi'ye *Şerhu'l-Menar* adında bir Usûl-i fıkıh eseri de nisbet edilmiştir;³¹ ancak *Menar*'ın müellifi Nesefî'nin vefatı Habbâzi'den yaklaşık yirmi yıl sonra, 710/1310 senesinde olduğuna göre bu nisbet isabetli gözükmemektedir.³² Ayrıca böyle bir eserin nüshası da bulunamamıştır.

C. Yaşadığı Dönem: Habbâzi Moğol istilasının İslam dünyasını kasıp kavurduğu dönemde yaşamıştır. Harizmşahlar'a³³ savaş açarak Habbâzi'nin mensup olduğu Hucend şehrini, sonra Buhara ve Semerkand'ı ve Maverâünnehir bölgesinin tamamını 616-617/1219-1220 yıllarında ele geçirip bölgeye tamamen hakim olan Moğollar Maverâünnehir'in şehirlerini tahrip edip halkı katliamdan geçirmişlerdir. Cengiz Han'dan (624/1227) sonra Moğol Hükümdarı olan Ögedey Han'ın (639/1241) atadığı Mahmud Yalvaç ve oğlu Mesud Bey zamanında bölge yeniden toparlanıp refah seviyesi yükselmiş, ancak 636 (1238-1239) yılında başlayan isyan

---

Usûl, tefsir, hadis, nahiv ve dil ilimlerinde söz sahibidir. Usûl ve feraiz alanlarında eserleri vardır; bk. Kureşi, *Cevâhir*, III, 42-43; Şihabeddin Ahmed b. Ali, İbn Hacer el-Askalani (852/1449), *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, nşr. Muhammed Abdülmuid Han, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye, 1392/1972, V, 55-56; Kâtip Çelebi Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Süllemü'l-vusûl ila tabakâti'l-fuhûl*, nşr. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut, İstanbul: IRCICA, 2010, III, 81; a.mlf., *Keşfü'z-zunûn*, II, 1824; Leknevi, *el-Fevâid*, s. 156; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 162; Zirikli, *el-A'lâm*, V, 327; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, III, 73.

29 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 2022.

30 *Şerhu'l-Hidâye* ve *el-Hadi*'nin yazmaları için bk. *DİA*, XIV, 343. Ayrıca *el-Hadi* üzerine bir çalışma yapılmıştır; bk. Adil Bebek, *Habbâzi Kelami Görüşleri ve el-Hadi Adlı Eseri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2006; 78, 360 sayfa.

31 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1826.

32 Zehebi, *Tarih*, XV, 726; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVII, 655-656; Kureşi, *el-Cevâhir*, II, 668-669; Şemseddin Muhammed b. Abdullah ed-Dımaşki, İbn Nasırüddin (842/1438), *Tavzihü'l-Müştebih*, nşr. Muhammed Nuaym el-Araksusi, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993, II, 461; Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 220-221; Nuaymi, *Daris*, I, 386; Alaeddin Ali b. Emrullah el-Hamidi, Kinalızade (979/1572), *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, nşr. Muhyi Hilal es-Serhan, Bağdad: Matbaatü Divani'l-Vakfîs-Sünni, 1426/2005, III, 20-21; Ali el-Kari, *Esmâr*, II, 536; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1749-1750; İbnü'l-İmad, *Şezerat*, VII, 730-731; Leknevi, *Fevâid*, s. 151; Carl Brockelmann (1956), *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden: E. J. Brill, 1943-1949, I, 476; a.mlf., *Geschichte der arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*, Leiden: E. J. Brill, 1937-1942, I, 657; Meragi, *Feth*, II, 79; Zirikli, *el-A'lâm*, V, 63; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, II, 576-577; Şaban Muhammed İsmail, *Usûlü'l-fikh târihuhu ve ricâlih*, Riyad: Dârü'l-Merrih, 1401/1981, s. 273; Muhammed Mazhar Beka (1426/2005), *Mucemü'l-usûliyyin (el-A'lâmu usûli'l-fikhil-İslami ve musannefatuhum)*, Mekke 1420, III, 316-320; Susi, *Mucem*, s. 385-386; Mahmud Rıdvanoğlu, "Habbâzi", *DİA*, 1996, XIV, 342-343.

33 Harizmşahlar Harizm ve İrandâ 490-628/1097-1231 yılları arasında hüküm süren bir Türk-İslam hanedanıdır; bk. Aydın Taneri, "Harizmşahlar", *DİA*, 1997, XVI, 228-231.

büyük bir Moğol ordusu tarafından acımasızca bastırılmıştır.³⁴ 1251'de tahta çıkan Mengü Han kardeşi Hülâgu'yu Moğol İmparatorluğu'nun doğu kısmına "ilhan" olarak tayin etti. Hülâgu 656/1258 yılında Bağdat'a girerek Abbasi Devleti'ni yıktı ve halifeyi katletti. Irak'ta korkunç katliam ve yıkımlar yapan Moğollar Suriye'ye yönelerek Halep ve Dımaşk'ı da ele geçirdi. Bunun üzerine harekete geçen Memlûkler Muzaffer Kutuz'un komutanlığında girdikleri Ayncalut savaşında Moğollar'ı durdurmayı başardılar (658/1260).³⁵ İlhanlılar içinde ilk müslüman hükümdar olan Ahmet Teküder'den (681-683/1282-1284) sonra Moğollar arasında İslam git gide yayılmıştır. Öte yandan 648/1250 yılına kadar Mısır'da ve 658/1260 yılına kadar Suriye'de Eyyubi Devleti hüküm sürmekteydi. Onların yerini Memlûkler aldılar ve Moğol istilasını durdurma gibi büyük bir zafere imza atarak İslam dünyasının diğer bölgelerini Moğollar'ın katliam ve talanından korudular.³⁶

Habbâzî'nin hangi yıllarda Harizm ve Bağdat'ta bulunduğu tam olarak bilinmese de onun bu bölgeler Moğolların hâkimiyeti altındayken buralarda ilim talep edip ders vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere Moğollar yaptıkları zulümlere rağmen idareleri altındaki müslümanların şer'i ilimleri tahsil etmesine ve Bağdat'ta Nizamiyye Medresesi'nin faaliyette bulunmasına izin vermişlerdir. Habbâzî'nin 680/1281'den sonra Memlûkler'in hâkimiyeti altındaki Dımaşk'a geldiği, burada Memlûkler'den hürmet gördüğü, Hanefiler'in en üstün alimlerinin ders verdiği medreselerde ders vermeye layık bulunduğu ve 691 yılında vefatına dek Dımaşk'ta ders verdiği görülmektedir. Onun siyasi olaylara pek karışmadığı, gerek Moğollar gerekse Memlûkler tarafından saygı görerek iki devletin topraklarında da çeşitli medreselerde öğretimle meşgul olduğu, ancak Memlûkler'in hâkimiyeti altında yaşamayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Memlûkler'in çeşitli medreseler inşa ederek Hanefi mezhebinin eğitimine ve yayılmasına destek verdikleri ve bunun için Orta Asya ve Maverâünnehir'den gelen alimleri görevlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bu dönemde ve bir sonraki asırda Orta Asya ve Maverâünnehir'den Memlûk topraklarına gelen birçok Hanefi âlimin benzer şekilde faaliyetlerde buldukları görülmektedir. Mesela Zahirüddin en-Nevcabazi (616-668/1219-1270),³⁷

34 Abdülkerim Özyayın, "Karahanlılar", *DİA*, 2001, XXIV, 404-412; Osman Gazi Özgüdenli, "Maverâünnehir", *DİA*, 2003, XXVIII, 179.

35 Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, 2005, XXX, 225-229.

36 İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA*, 2004, XXIX, 90-97.

37 Buharâda bir köy olan Nevocabaza (Nucabaz, Nevhabaz) mensuptur. Hanefi fakihidir. Şemsüleimme el-Kerderi (642/1244) ve Ahsîketi (644/1247) gibi alimlerden fıkıh tahsil etti. Dımaşk ve Bağdat'ta ders vermiş ve burada vefat etmiştir. Fıkıh ve usûl alanında eserleri vardır; bk. Kureşî, *Cevâhir*, III, 290-291; Kasım b. Kutluboğa (879/1474), *Tacü't-terâcim*, nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dımaşk-Beyrut 1413/1992, s. 272.

Rükneddin es-Semerkandi (701/1301)³⁸ ve Hüsameddin es-Siğnaki (714/1314)³⁹ bunlar arasında sayılabilir.

İlmî açıdan bakıldığında bu sırada artık mezheplerin istikrar kazandığı, dört mezhebin hakimiyetinin iyice ortaya çıktığı, mezheplerin teorik açıdan olgunlaşmış usûl anlayışlarını yansıtan birçok usûl muhtasarının telif edildiği görülmektedir; mesela İbn Kudame'nin (620/1223) *Ravzatü'n-nazır*'ı, Ahsiketî'nin (644/1247) *Müntehab*'ı, İbnü'l-Hacib'in (646/1249) *Muhtasar*'ı, Beyzâvî'nin (685/1286) *Minhâcü'l-vusûl*'ü gibi. Bu muhtasarlar yazıldıkları tarihten itibaren büyük ilgi görmüş, eğitim faaliyeti içinde medreselerde öğrenciler tarafından ezberlenip hocalara arzedilen, okutulup şerhedilen son derece önemli metinler haline gelmiştir. Adeta İslami ilimler bu metinler üzerinden nesilden nesile aktarılmış ve şerhlerle yeniden yorumlanmaya devam etmiştir.

II. EL-MUĞNÎ Fİ USÛL'L-FIKH:

Habbâzî'nin *Muğnî*'si muhtasar bir usûl metni olarak meşhur olmuştur. Bu eseri şerheden müelliflerden Siğnâkî (714/1314) *Muğnî*'nin öğrenciler arasında elden ele dolaşan meşhur bir metin olduğunu, insanların bu metni okuyup öğrenmek ve öğretmek için birbiriyle yarıştığını ifade etmektedir.⁴⁰ Etkânî (758/1357) bu eserin birçok alim ve fakih tarafından şerhedildiğini söylemektedir.⁴¹ Kureşî (775/1373) insanların bu eserden istifade ettiğini belirtmiştir.⁴² Bedreddin el-Aynî (762-855/1361-1451) *Muğnî*'nin çok değerli, faydalı ve yeterli bir muhtasar olduğunu, tahsil yıllarında usûl ilminde ilk olarak bu eseri 780 (1378-1379) yılı civarında kuzey bilâdında bulunan büyük alimlerden okuduğunu ifade etmiştir.⁴³

38 Tam Adı Ubeydullah (veya Abdullah) b. Muhammed b. Abdülaziz, Ebu Muhammed Rükneddin Parsa es-Semerkandi'dir. Semerkand'da Hanefilerin önde geleniydi. Sonra Dımaşk'a yerleşerek Zahiriyye ve Nuriyye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Emevi Camii'nde de ders halkası vardı. *Camiu'l-usûl fi beyâni'l-kavâidi'l-Hanefiyye veş-Şâfiyye fi Usûli'l-fikh ve Telhisü Câmii'l-usûl* adlı eserleri bulunmaktadır; bk. Salâhaddin Halil b. Aybek es- Safedi (764/1363), *Ayânü'l-asr ve avaniü'n-nasr*, nşr. Ali Ebu Zeyd ve diğerleri, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-muasır, 1418/1998, III, 207-208; a.mlf., *Vâfi*, XIX, 271-272; Afifüddin Abdullah b. Es'ad el-Yafii (768/1367), *Mir'atü'l-cenan ve ibretü'l-yakzan fi marifeti havâdisi'z-zamân*, nşr. Halil el-Mansur, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997, IV, 176; İbn Tağriberdi, *Menhel*, VII, 406-407; Nuaymi, *Daris*, I, 419; Ali el-Kari, *Esmar*, II, 493; Susi, *Mucem*, s. 308.

39 Aşağıda şarihler arasında gelecektir.

40 Siğnaki, *Vâfi*, I, 3-4.

41 Etkani, *Tebyin*, I, 115.

42 Kureşî, *Cevâhir*, II, 669.

43 Aynî, *İkdü'l-cüman*, III, 137. Kuzey bilâdı ile doğduğu Anteb'i kastetmiş olmalıdır; zira bu yıllarda Antep'te bulunan Aynî daha sonra Mısır'a yerleşmiştir; bk. Ali Osman Koçkuzu, "Aynî, Bedreddin", *DİA*, 1991, IV, 271-272.

Sehavi (902/1497) kıymetli bir biyografi ve tarih hazinesi olan *ed-Dav'ü'l-lâmi'* adlı eserinde *Muğnî'*nin o dönemde eğitim sürecinde ezberlenen metinlerden biri olduğuna dair örnekler ortaya koymuştur.⁴⁴ Aşağıda değineceğimiz üzere yazıldığı dönemden itibaren günümüze dek *Muğnî'* üzerine birçok şerh yazılması da bu metne verilen değeri gösteren hususlardan biridir.

A. *Muğnî'*nin Yazma ve Baskıları

*Muğnî'*nin yazma eser kütüphanelerinde çok sayıda nüshasının bulunması yazıldığı dönemden itibaren bu esere gösterilen rağbeti ve eğitimdeki yerini ortaya koymaktadır. Türkiye kütüphanelerinde en az 54 yazması bulunan⁴⁵ *Muğnî'*nin *el-Fihrisü's-şâmil'*de ise 64 nüshası hakkında bilgi verilmektedir.⁴⁶ Eserin Muhammed Mazhar Beka (1426/2005) tarafından yapılan ilk ve tek neşri altı yazmaya dayanmaktadır: Hicri 736, 800, 859 tarihli el-Mektebetü'l-Ezheriyye nüshaları ile 771, 888 tarihli ve tarihi belli olmayan Princeton Üniversitesi Kütüphanesi nüshaları. Bu neşirde en eski ve en doğru olduğu kabul edilen 736 tarihli nüsha esas alınmış, önemsiz ve hatalı görülen bazı nüsha farklarına yer verilmemiş, hadis tahriri yapılmış, açıklayıcı notlar düşülmüş ve eserin sonuna indeksler konulmuştur.⁴⁷ Günümüzde tahkik usûlünde yaygın olan ölçülere çoğunlukla uyulan bu neşir, meseleri izah ve farklı görüşleri zikretme amacıyla düşülen dipnotlarla birlikte kısa bir şerh mahiyetindedir. Ancak kanaatimizce nüshalar arasında var olan bütün farklara yer verilmesi daha isabetli bir yöntemdir; zira hatalı veya önemsiz sayılan farkların başka araştırmacılar tarafından isabetli veya önemli bulunması ihtimal dâhilindedir.

B. *Muğnî'*nin Özellikleri

Habbâzî belli bir açıklama yapmasa da *Muğnî'* şarihlerinden Siraceddin el-Hindî (773/1372) bu eserin Serahsî (483/1090) ve Pezdevî'nin (482/1089) eserlerinin özeti olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Ayrıca eser incelendiğinde bu husus açıkça gö-

44 Mesela Hanefi alimlerinden Burhaneddin İbrahim b. Muhammed ed-Deyri el-Makdisi (876/1471) ve oğlu Zeyneddin Mahmud b. İbrahim ed-Deyri el-Makdisi el-Kahiri (890/1485 sonrası) bu metni ezberleyenler arasındadır; bk. Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed es-Sehavi, (902/1497), *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut: Darü Mektebeti'l-hayat, ts., I, 150; X, 127.

45 <http://ktp.isam.org.tr/> (erişim: 3/11/2017).

46 *Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslamiyyi'l-mahtut: el-fıkhu ve usûluhu*, X, Amman: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1424/2003, X, 106-110.

47 *el-Muğnî*, naşirin girişi, s. 16-21.

48 Siraceddin Ömer b. İshak el-Gaznevi el-Hindi (773/1372), *Şerhu'l-Muğnî*, dirase ve tahkik: Saterya Efendi Zeyn, doktora tezi, Camiatü'Ümmü'l-kura, 1406/1985, I, 5.

rülmektedir. Esasen Pezdevî ve Serahsî'nin eserleri arasındaki büyük bir benzerlik olduğu bilinmektedir. Ancak Habbâzî daha çok Serahsî'yi izlemektedir. Bununla birlikte *Muğni*'nin sadece bir yerinde sarahaten Serahsî'ye atıfta bulunulmuştur.⁴⁹

Konuların sıralanması hususunda Habbâzî'nin Serahsî'yi takip ettiği açıkça görülmektedir. Mesela *Usûlü's-Serahsî* gibi *Muğni* de "emir" konusuyla başlamakta. Hâlbuki daha sistematik bir eser olan *Usûlü'l-Pezdevî* dört temel delilin ne olduğunu beyan ettikten sonra "Kitab" konusuyla başlar; sonra Kitab'ın nazm ve manadan oluştuğunu ve bunların belli kısımlara ayrıldığını ifade eder ve bu kısımlardan birisinin de emir olduğunu belirttikten sonra emir konusuna gelir. Serahsî ise emir, nehiy ve elfaz bahislerini bitirdikten sonra dört temel delilin açıklanmasına gelmektedir.⁵⁰ Yine Habbâzî Serahsî'yi izleyerek emir-nehiy konuları içinde aslında hüküm bahislerinden sayılan esbabü's-şerai' ve azimet-ruhsat, farz, sünnet, nafile gibi kavramları açıklamaktadır.⁵¹ Debûsî (430/1039) ve Pezdevî de bu kavramları emir-nehiy ve elfaz bahisleri içinde ele almakla birlikte bu konulara değindikleri yer Habbâzî ve Serahsî gibi birbirinin aynısı değildir.⁵²

Pezdevî'nin sistematığı mantıklı, düzenli ve bütüncül bir bakışı yansıtmakta, Serahsî ve onu izleyen Habbâzî'nin sistematığı ise dağınıklık arz etmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse konuların sıralanmasında *Usûlü's-Serahsî*'yi izleyen *Muğni* sistematik ve düzen açısından *Usûlü'l-Pezdevî*'nin ve çoğunlukla onu izleyen Ahsiketî'nin (644/1247) *Müntehab*'ının gerisindedir.

Habbâzî genellikle Serahsî'nin eserindeki konu tertibini izlemekle birlikte kimi zaman teferruat sayılabilecek yerlerde bu tertibin dışına çıkmaktadır. Mesela Serahsî Debûsî'nin yaptığı gibi şer'î delilleri mücib ve mücevviz, yani kat'î ve zannî olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra kat'î delilleri Allah'ın Kitabı, Hz. Peygamber'in ağzından işitilen sünnet, Hz. Peygamber'den tevatür yoluyla nakledilen sünnet ve icma olarak belirlemiş, sonra bu delilleri detaylı biçimde açıklamıştır.⁵³ Bundan sonra Debûsî mücevviz (zanni) delilleri müevvel ayet, tahsis edilmiş umum,

49 Habbâzî, *el-Muğni*, s. 364.

50 Fahrülislam Ebu'l-Usr Ali b. Muhammed el- Pezdevî (482/1089), *Usûlü'l-Pezdevî*, nşr. Said Bekdaş, Medine-Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1436/2014, s. 94-119; Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (483/1090), *Usûlü's-Serahsî*, nşr. Ebü'l-Vefa el-Efgani, Haydarabad ed-Dekken: Lecnetü İhyai'l-Mearifin-Nu'maniyye, 1372-1373, I, 11; Habbâzî, *el-Muğni*, s. 27.

51 Serahsî, *Usûl*, I, 100-124; Habbâzî, *el-Muğni*, s. 80-92.

52 Kadı Ebu Zeyd Ubeydullah (veya Abdullah) b. Ömer ed- Debûsî (430/1039), *Takvimü usûli'l-fikh ve tahdidü edilleti's-şer'*, nşr. Abdürrahim Ya'kub, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1430/2009, I, 299, 373; Pezdevî, *Usûl*, s. 327, 345.

53 Debûsî, *Takvimü usûli'l-fikh ve tahdidü edilleti's-şer'*, nşr. Abdürrahim Ya'kub, Riyad 1430/2009, I, 149-195; Serahsî, *Usûl*, I, 279-318.

haber-i vahid veya sahabinin haberi ve kıyas olarak belirlemiş ve bunların detaylarına geçmiştir.⁵⁴ Serahsî ise mücevviz delillerin hangileri olduğundan hiç söz etmemiştir. Habbâzî mücib ve mücevviz delillerin hangileri olduğunu açıkladıktan sonra, Pezdevî'yi esas alarak, bunlar arasında bir ayırım yapmadan Kitab, sünnet, icma ve kıyas konularını bu sıralamaya uygun biçimde düzenlemiştir.⁵⁵ Dolayısıyla burada Habbâzî Serahsî'nin kaynağı olan Debûsî'ye gitmiş ve Serahsî'nin eserindeki eksikliği oradan telafi etmiş, sonra konuyu Pezdevî'nin bakış açısıyla düzenlemiştir. Muhtasar eserlerin faydalarından birisi de burada olduğu gibi kimi zaman konulara daha bütüncül bir şekilde bakabilme imkanını sağlamalarıdır. Kısa ve öz olmalarına dikkat edilen bu eserler yeniden düzenlenirken konuların daha sistematik bir şekilde ele alınma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Ancak muhtasar eserlerin müellifleri bu hususta her zaman aynı başarıyı gösterememiş, muhtasarlarını hazırlarken esas aldıkları eserler onlara yön vermiştir. Habbâzî genellikle Serahsî'yi esas aldığı için eserinin düzeninde onun etkisinden kurtulamamış, ancak bazı yerlerde onun dağınıklığını fark etmiş ve diğer kaynaklardan istifade ederek bunu düzeltme yoluna gitmiştir.

Habbâzî'nin ifadeleri Serahsî ve Pezdevî'nin ifadelerine büyük ölçüde benzetmekte, ancak her yerde birebir onlarla örtüşmemektedir. Kimi yerlerde ifadelerde tasarrufta bulunan Habbâzî kendi üslubuyla konuları özetlemektedir. Bununla birlikte genel olarak eserin üslubunda ve ifadelerinde Serahsî ve Pezdevî'nin etkisi açıkça görülmektedir. Bab başlıklarına, konu düzenine, bölümlenmelere ve tanımlara kısa bir bakış ve bunların karşılaştırılması bu hususu tespit etmek için yeterlidir.

Serahsî ve Pezdevî'nin eserlerinde “huruf-i meani” konusu elfaz bahisleri içinde yer alırken Ahsiketi gibi Habbâzî de bu konuyu eserinin sonuna almıştır. Konu bütünlüğü itibariyle bakıldığında Serahsî ve Pezdevî'nin bu husustaki tertibi daha uygundur. Ahsiketi ve Habbâzî ise sanki huruf-i meani babını birincil derecede usûl-i fihhın konusu olarak görmeyip onu dilbilimine ait bir konu veya usûl ilmine ait olsa da teferruat/detay bir konu gibi görmüşler ve bu sebeple adeta bir mülhak/ek gibi bu babı eserlerinin sonuna kaydırmışlardır.⁵⁶ Bu düşünce özellikle muhtasar tarzda eser telif eden Ahsiketi ve Habbâzî için anlaşılabilir bir durumdur. Pezdevî ve Serahsî ise onlara nisbeten daha detaylı eserler yazdıkları için normal konu düzeni dışına çıkmayı gerekli görmemişlerdir.

54 Debûsî, *et-Takvim*, II, 159; Serahsî, *el-Usûl*,

55 Habbâzî, *el-Muğni*, s. 183 ve devamı.

56 Şarihlerin bir kısmı bu konuyla ilgili meselelerin azlığı, bir kısmı ise konunun usûl-i fihhtan çok dilbilimi konusu olması sebebiyle kitabın sonuna alındığını ifade etmiştir; bk. Sığnaki, *el-Vâfi*, V, 1609; Alaeddin Abdülaziz b. Ahmed el- Buhârî (730/1329), *Kitabü't-Tahkik*, Leknev 1293/1876, s. 354; Emir Katib el-Etkani, *et-Tebyin*, II, 421.

C. Muğni Üzerine Yapılan Çalışmalar:

Yazıldığı dönemden itibaren önemli bir Hanefi usûl muhtasarı haline gelen *Muğni* üzerine birçok şerh ve benzeri çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarını ve müelliflerini şöyle zikretmek mümkündür:

1. Şerhler:

1. Müellif: *Şerhu'l-Muğni* (yk.bk.).

2. Meçhul bir müellif'e (732/1331 civarı) ait *Hâşiye ale'l-Muğni fi'l-Usûl* adlı eserin yazması bulunmaktadır.⁵⁷ Bu nüshada önce *Muğni* metni yazılmıştır (1-114 vr.). Metnin sonunda 732 tarihinde Hüseyin b. İbrahim el-Hanefi et-Tokati tarafından yazıldığı kaydedilmiştir. Nüshanın geri kalan kısmında *Kitabü'l-Havaşi* adıyla *Muğni* üzerine yazılmış bir Hâşiye bulunmaktadır (115-215 vr.). Hâşiye'nin sonunda 16 Zilkade 732 (9 Ağustos 1332) tarihinde aynı zat tarafından Sivas'ta Necmiyye Medresesi'nde yazıldığı belirtilmiştir. "Medresetihi" ifadesinden bu zâtın söz konusu medresede müderris olduğu anlaşılmaktadır. Eserin müellifinin aynı zat olması da muhtemeldir.⁵⁸

3. Alaeddin Ali b. Mansur b. Nasır el-Kudsî (746/1345). Hanefi fakih ve usûlcüdür. Kudüs'te Tengiziyye Medresesi'nde ders vermiştir. *Şerhu'l-Muğni fi usûli'l-fikh* adlı bir eseri bulunmaktadır.⁵⁹

4. Kıvamüddin Ebu'l-Fütuh ve Ebu Muhammed Mes'ud b. Muhammed (veya İbrahim) b. Muhammed el-Kirmanî (662-748/1264-1348).⁶⁰ Mısır'da müderris ve fetva mercii olmuştur. Fıkıh ve usûl alanında eserleri vardır. *el-Mukni' (المقنع) fi şerhi'l-Muğni* adlı eserinin yazması bulunmaktadır.⁶¹ Ancak bu yazma nüshanın zahriyesinde (iç kapağında) müellifin adı Kıvamüddin Muhammed el-Farisi el-Kirmanî şeklinde kaydedilmiştir. Eserin mukaddimesinde müellif adı zikredilmemekte, ancak kitabın adı *el-Mukni' fi şerhi'l-Muğni* şeklinde belirtilmektedir. Sonunda ise mü-

57 Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 1841, 217 vr..

58 Bu zat ve Necmiyye Medresesi hakkında bir bilgiye ulaşamadık.

59 Takıyyüddin Muhammed İbn Rafi (774/1372), *el-Vefeyat*, nşr. Salih Mehdi Abbas-Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1402, II, 12; İbn Hacer, *Dürer*, IV, 160; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1749; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 719; Meragi, *Feth*, II, 153; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, II, 534-535; Şaban İsmail, *Usûlü'l-fikh*, s. 332; Beka, *Mucem*, III, 294; Susi, *Mucem*, s. 378.

60 Kureşi Mesud b. İbrahim adını zikretmektedir. İbn Hacer Mesud b. İbrahim ve Mesud b. Muhammed'i (664-748) iki ayrı kişi olarak zikredip birincisine Usûl eserini nisbet etmektedir. Zirikli ise ikisini aynı kişi olarak zikreder.

61 Topkapı Sarayı Ktp., III. Ahmed, nr. 1327, 127 vr..

ellif bu eseri el-Camiü'l-Ezher'de 18 gün içinde yazarak 18 Recep 724 (11 Temmuz 1324) tarihinde bitirdiğini bildirmektedir. Bu eser tez olarak çalışılmıştır.⁶² Ayrıca Kirmani'nin, Celaleddin İbnü't-Türkmani'nin (aşağı bakınız) *el-Kaşifü'z-zihni* adlı eseri üzerine *Keşfü'l-Kaşifi'z-zihni fi şerhi'l-Muğnî* adında bir Hâşiyesi bulunduğu kaydedilmiştir.⁶³ Ancak Kirmani yaş itibariyle Celaleddin İbnü't-Türkmani'den büyüktür; dolayısıyla bu nisbette bir hata olması mümkündür.⁶⁴

5.Celaleddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, İbnü't-Türkmani el-Mardini (714-749/1314-1348). Genç yaşta vefat etmiştir. Fıkıh, usûl ve tarihle ilgili eserleri bulunmaktadır. *el-Kaşifü'z-zihni fi şerhi'l-Muğnî* adında Habbâzî'nin eseri üzerine iki ciltlik bir şerhi bulunmaktadır.⁶⁵

6.Şihabeddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. İbrahim b. Eyyub el-Halebi el-Ayntabi ed-Dımaşki (705-767/1305-1365). Fıkıh, usûl ve dil alanlarında söz sahibidir. Halep'te doğmuş ve yetişmiştir. Dımaşk'ta kadi'l-asker olmuş, fetva ve ders vermiştir. Fıkıh ve usûl alanında eserleri vardır.⁶⁶ *Fethu'l-Mücnî Şerhu'l-Muğnî* adlı eseri tez olarak çalışılmıştır.⁶⁷ Bir zühul eseri olarak Kâtip Çelebi *Fethu'l-Mücnî*

62 Bu eserin başından sünnet bahislerinin sonuna kadar olan kısmı yüksek lisans tezi olarak farklı kişiler tarafından tahkik edilmiştir (Fatma Ahmed Mahmud Muhammed, *Camiatü'l-Ezher Külliyyetü's-Şeria ve'l-Kanun bi'l-Kahire*, 2008; Muhammed b. Ali Muhammed Al Ayişi el-Esmeri, *el-Camiatü'l-İslamiyye*, Medine, 1433/2012). Eserin ikinci kısmı ise yine Mısır'da tahkik edilmiştir (Üsâme Cemal Abdülmuh-sin Kuraytım, *Camiatü'l-Ezher Külliyyetü's-Şeria ve'l-Kanun bi'l-Kahire*, yüksek lisans tezi, 2015, fasl fi'l-muaraza'dan eserin sonuna kadar).

63 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1749; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 429.

64 Safedi, *Ayan*, V, 429; İbn Kesir, *Bidâye*, XVIII, 216; İbn Rafi, *el-Vefeyât*, II, 53; Kureşi, *Cevâhir*, III, 463-464; Takiyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizi (845/1442), *es-Süluk li-marifeti düveli'l-müluk*, nşr. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut: Dâri'l-Kütübü'l-ilmiyye, 1418/1997, IV, 66; İbn Hacer, *Dürer*, VI, 108, 113; Celaleddin Yusuf İbn Tağriberdi el-Atabeki (874/1470), *en-Nücumü'z-zahire fi muluki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire: Vezaretü's-Sekafe, ts., X, 183-184; İbnü'l-İmad, *Şezerat*, VIII, 270; Meragi, *Feth*, II, 156; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 216, 220; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, III, 850; Şaban İsmail, *Usûlü'l-fıkh*, s. 335; Susi, *Mucem*, s. 551.

65 Kureşi, *Cevâhir*, III, 47; Kasım b. Kutluboga, *Tacü't-terâcim*, s. 251-252; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1749, 2018; Leknevi, *Fevâid*, s. 156; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 157; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, III, 79; Beka, *Mucem*, III, 318; Susi, *Mucem*, s. 420.

66 İbn Rafi, *Vefeyat*, II, 302-303; Makrizi, *Süluk*, IV, 295; İbn Hacer, *Dürer*, I, 94; İbn Tağriberdi, *Menhel*, I, 211-212; a.m.f., *Nücum*, XI, 90; Kasım b. Kutluboga, *Tacü't-terâcim*, s. 106; Kinalızade, *Tabakat*, III, 48-49; Takiyyüddin b. Abdülkadir el-Gazzi el-Mısri et-Temimi (1010/1601), *et-Tabakatü's-seniyye fi teracimi'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Riyad-Kahire: Dârü'r-Rifâi, 1403-1410/1983-1989, I, 297-298; Katib Çelebi, *Süllem*, I, 113; Leknevi, *Fevâid*, s. 13; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 112; Meragi, *Feth*, II, 182; Zirikli, *el-A'lâm*, I, 87; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, I, 87; Şaban İsmail, *Usûlü'l-fıkh*, s. 360; Beka, *Mucem*, I, 74-75; Susi, *Mucem*, s. 40-41.

67 Bu eserin tahkik ve tahlili üzerine Camiatü'l-Ezher, Külliyyetü's-Şeriada yüksek lisans tezleri (*Fethu'l-Mücnî fi şerhi'l-Muğnî*, Ruba Hasan Muhammed eş-Şair, 2009; Zeyneb Ali Ferid Ali es-Sufi, 2013; Semah Mecdi Memur, 2013), Ümmü'l-kura Üniversitesi'nde ise doktora tezi yapılmıştır (*Fethu'l-mücnî*, Hulud binti Muhammed b. Mübarek el-Usaymi, 1436/2015). Yazmaları için bk. Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 138, 429 vr., Tarihi: 741, müellifin eseri 737'de bitirdiği kaydedilmiş; Çorlulu Ali Paşa, nr. 166, 470 vr., 752 tarihli; Atuf efendi, nr. 705.

ile müellifini ayrı ayrı zikrederek sanki iki ayrı şarih ve iki ayrı eser bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁸

7.Cemaleddin Ebu'l-Mehasin ve Ebü's-Sena Mahmud b. Siraceddin Ahmed b. Mes'ud, İbnü's-Sirac el-Konevi (694-770/1295-1369). Dımaşk kadilkudatlığı yapmıştır. Fıkıh, akaid, tefsir, hadis ve usûl alanlarında eserleri vardır. *Şerhu'l-Müntehi ale'l-Muğni* (veya *el-Münhi fi şerhi'l-Muğni*) adında üç ciltlik bir eseri bulunmaktadır.⁶⁹

8.Siraceddin Ebu Hafı Ömer b. İshak b. Muhammed el-Hindi el-Gaznevi (704-773/1304-1372). Aslen Gaznelidir. Hindistan ve Türkistan bölgesinde yetişmiş, sonra Mısır'a gelmiş ve kazaskerlik görevini üstlenmiştir. Ardından Hane-fi kadilkudatı olmuştur. Usûl, fıkıh, tefsir, hilaf, tasavvuf, akaid, tasavvuf ve hac ile ilgili eserleri vardır.⁷⁰ *Şerhu'l-Muğni (el-Münirü'z-zahir mine'l-feyzi'l-bahir)*⁷¹ adındaki eseri tez olarak çalışılmıştır.⁷² Bedreddin el-Ayni (855/1451) bu eseri *Muğni*'nin en açık şekilde yazılan şerhi olarak nitelemiştir.⁷³

68 Habbâzi, *el-Muğni*, naişirin girişi, s. 15-16; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1749.

69 İbn Rafi, *Vefeyat*, II, 348-349; Kureşi, *Cevâhir*, III, 435-436; Şemseddin Muhammed b. Abdullah ed-Dımaşki, İbn Nasirüddin (842/1438), *er-Reddül-vafir*, nşr. Zühayr eş-Şaviş, Beyrut: el-Mektebü'l-İslami, 1393, s. 125; İbn Hacer, *Dürer*, VI, 80; İbn Tağriberdi, *Nücum*, XI, 105; Kasım b. Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 289-290; Şemseddin Muhammed b. Ali ed-Davudi (945/1539), *Tabakâtü'l-müfessirin*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye, ts., II, 311; Ali el-Kari, *Esmar*, II, 644-645; Katib Çelebi, *Süllem*, III, 306-307; a.mlf., *Keşfü'z-zunûn*, I, 121; II, 1749; Leknevi, *Fevâid*, s. 207; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 409; Brockelmann, *GAL*, II, 97; *Suppl.*, II, 90; Meragi, *Feth*, II, 197; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 162; Kehhale, *Mucemül-müellifin*, III, 797; Şaban İsmail, *Usûlü'l-fıkh*, s. 375-376; Susi, *Mucem*, s. 541; M. Kamil Yaşaroğlu, "Konevi, Cemaleddin", *DİA*, 2002, XXVI, 164-165.

70 Kureşi, *Cevâhir*, IV, 146; Makrizi, *Süluk*, IV, 348-349; İbn Hacer, *Dürer*, IV, 182-183; a.mlf., *Ref'u'l-ısr an kudâti Mısır*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1418/1998, s. 288-289; İbn Tağriberdi, *Nücum*, XI, 120-121; Kasım b. Kutluboğa, *Tacü't-terâcim*, s. 223-224; Zeyneddin Abdülbasit b. Halil el-Kahiri el-Malati (920/1514), *Neylü'l-emel fi zeyli'd-Düvel*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1422/2002, II, 34; Kınalızade, *Tabakat*, III, 52-53; Ali el-Kari, *Esmar*, II, 526-527; Katib Çelebi, *Süllem*, II, 411; a.mlf., *Keşfü'z-zunûn*, I, 236; II, 1749; İbnü'l-İmad, *Şezerat*, VIII, 391-392; Muhammed b. Ali eş-Şevkani (1250/1834), *el-Bedriü't-tali' bi-mehasinini men ba'de'l-karni's-sabi'*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts., I, 505; Leknevi, *Fevâid*, s. 148-149; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 790; Brockelmann, *GAL*, I, 178, 181-182; II, 96; *Suppl.*, I, 657, 658; II, 89; Meragi, *Feth*, II, 188; Zirikli, *el-A'lâm*, V, 42; Kehhale, *Mucemül-müellifin*, II, 554; Şaban İsmail, *Usûlü'l-fıkh*, s. 366-367; Adil Nüveyhiz, *Mucemül-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzir*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz es-sekafiyye, 1409/1988, I, 392; Beka, *Mucem*, III, 303-305; Susi, *Mucem*, s. 380-381; Ahmet Akgündüz, "Gaznevi, Ömer b. İshak", *DİA*, 1996, XIII, 487-488.

71 Bağdatlı İsmail Paşa (1920), *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfü'z-zunûn*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945-1947, II, 595.

72 Mekke Ümmü'l-kura Üniversitesi'nde bu eserin I. cildi Saterya Efendi Zeyn (1406/1985, I-II), II. cildi Muhammed Ahmed Kesuli (1406/1985, I-II) tarafından doktora tezi olarak tahkik edilmiştir. el-Ezher Üniversitesi'nde de lisansüstü tezleri olarak tahkik edilmiştir (Muhammed Bekir İsmail Habib, 1410/1989; Osman Abdülbari Osman el-Hatib, 1410/1990; Rebi Cuma Abdülcabir, 1410/1990; İbrahim Atiyye Mahmud Kandil, 1410/1990).

73 Ayni, *İkdü'l-cüman*, III, 137.

9. Müeyyedüddin Ebu Muhammed Mansur b. Ahmed b. Yezid el-Harizmi el-Kaani (775/1373). Harizm'de yetiştikten sonra fetva, ders verme ve telifle meşgul olmuştur. Mekke'de vefat etmiştir. Kâtip Çelebi (1067/1657) ve Bağdatlı (1920) tarafından vefatı için verilen 705 tarihi hatalı olmalıdır. Usûlde eserleri bulunmaktadır. *Şerhu'l-Muğnî* adlı eseri tez olarak çalışılmıştır.⁷⁴ Kasım b. Kutluboğa (879/1474) çok faydalı bir şerh olduğunu kaydederken, Kâtip Çelebi bu eserin müellifinin üstünlüğüne ve fakihliğine delalet ettiğini söyler.⁷⁵ Bağdatlı ve onu izleyenlerin Kaani'ye yanlışlıkla *Şerhu'l-Müntehab* veya *Hâşiye ala Şerhi'l-Müntehab li'n-Nuri* adlı eseri nisbet etmeleri muhtemelen *Şerhu'l-Muğnî*'ye ait bir yazmanın *Hâşiye ala Şerhi'l-Müntehab* adıyla Kaani'ye nisbet edilmesinden kaynaklanmıştır.⁷⁶ Tarafımızca tetkikinden sonra bu nüshanın *Şerhul-Muğnî*'ye ait olduğu anlaşılmıştır.⁷⁷

10. Abdurrahman (veya Abdullah) b. Muhammed b. Ahmed, İbnü's-Saiğ (778/1376). Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak Kâtip Çelebi önce müellifin adını böyle vermiş, sonra bu zatın aslında İbnü's-Saiğ adıyla tanınan Muhammed b. Abdurrahman ez-Zümürüdi (778/1376) olduğunu ifade etmiştir.⁷⁸ *Şerhu'l-Muğnî* adlı eserinin yazması bulunmaktadır.⁷⁹

11. Muhammed b. Şerefeddin el-Hac el-Harizmi, Necm el-Hanevi (veya el-Canevi) (VIII. asır). *el-Muknî (المقني) fi şerhi'l-Muğnî* adlı eserinin yazmaları bulunmaktadır.⁸⁰ Eserin dibacesinde Sultan ibnü's-Sultan Mahmud Celaleddin Canibek Han'a ithaf edildiği belirtilmiştir. Yukarıda geçen Mes'ud b. Muhammed el-Kirmanî'ye de (748/1348) aynı eser nisbet edilmiştir. Muhammed b. Şerefeddin bu zatın babası olabilir. Zira Mes'ud b. Muhammed'in babasının da eserleri olduğu bildirilmiştir.⁸¹ Bu tahminimiz yerindeyse baba ve oğlun isimleri birbirine karıştırılmış olmaktadır.

74 Muhammed Ferruh Oruç, *Habbâzî'nin el-Muğnî fi usûli'l-fikh adlı eserine Harizmi tarafından yapılan şerhin tahkik ve tahlili*, yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi İslam Hukuku Bilim Dalı, 2015.

75 *Tâcü't-terâcim*, s. 306; *Süllem*, III, 349.

76 Nuruosmaniye Ktp., nr. 983, Tarih: 814, yer: Edirne, Kâtip: Yusuf b. Muhammed b. İbrahim el-Cirmanî.

77 Kasım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 306; Kinalızade, *Tabakat*, III, 53-54; Katib Çelebi, *Süllem*, III, 349; a.mlf., *Keşfü'z-zunûn*, II, 1749; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 474-475; Leknevi, *Fevâid*, s. 215; Meragi, *Feth*, II, 191; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 297; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, III, 912; Şaban İsmail, *Usûlü'l-fikh*, s. 369; Susi, *Mucem*, s. 554. Meragi bu zatı peş peşe iki ayrı alim gibi zikretmiştir; bk. *Feth*, II, 191-192.

78 Zümürüdi'nin terceme-i hali için bk. İbnü'l-İmad, *Şezerat*, VIII, 427; Kehhale, *Mucem*, III, 396. Ancak kaynaklarda bu zatın *Şerhu'l-Muğnî* adında bir eseri olduğundan söz edilmemiştir.

79 Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 987, 279 vr.. Ayrıca bk. Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1749; Beka, *Mucem*, III, 67-68.

80 Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1378, 300 vr.; 1382, 268 vr..

81 İbn Kesir, *Bidâye*, XVIII, 216.

12. Alaeddin Ali b. Ömer b. Ali el-Esved, Kara Hoca el-Karahisari er-Rumi (800/1397). Doğduğu Afyon bölgesinde ilim talep ettikten sonra Acem diyarına gitmiş ve buranın alimlerinden ders almıştır. Orhan Gazi döneminde memleketine geri dönmüş ve İznik Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. Orhan Gazi (763/1362) ve Murad Hüdavendigâr (791/138) dönemlerinde bu bölgede ilmi yaymış, eserler vermiş ve alimlerle münazaralar yapmıştır. Öğrencileri arasında Molla Fenari (834/1431) bulunur. İznik'te vefat etmiştir. Fıkıh, usûl ve belagat gibi muhtelif ilimlerde eserleri vardır. *Şerhu'l-Muğnî* adlı eserinin yazması bulunmaktadır.⁸² Bu eserini 787'de (1385-1386) bitirmiştir.⁸³

13. Meçhul bir müellif'e (837/1434 civarı) ait *Hâşiye ale'l-Muğnî* adlı eserin bir yazması bulunmaktadır.⁸⁴ Bu yazma nüshanın sonunda Ahmed b. Zekeriyya b. Yahya tarafından 837 tarihinde yazıldığı kaydedilmiştir.

14. Mustafa b. Yusuf b. Murad el-Eyyubi, Eyyubizade el-Mostari (1061-1119/1651-1707). Mostar'da doğmuştur. İstanbul'da, sonra Mostar'da müderris olmuş, ardından Mostar müftülüğüne getirilmiştir. Mostar'da bu zatın türbesi bilinmekte ve ziyaret edilmektedir. Usûl, felsefe, kelam ve başka alanlarda 26 eseri bulunmaktadır.⁸⁵ *Fethu'l-esrar fi şerhi'l-Muğnî* adlı eseri el-Camiatü'l-İslamiyye'de (Medine) iki yüksek lisans tezinde tahkik edilmiştir.⁸⁶

82 Darü'l-Kütübî'l-Katariyye, nr. 1112, 192 vr. (başından eksik); Chester Beatty Ktp., nr. 3590.

83 Şihabeddin Ahmed b. Ali, İbn Hacer el-Askalani (852/1449), *İnbâü'l-gumr bi-ebnâi'l-umr*, nşr. Hasan Habeshi, Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ liş-Şuunî'l-İslamiyye, 1389/1969, III, 464; Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekir es-Süyuti (911/1505), *Buğyetü'l-vuat fi tabakâti'l-lugaviyyin ve'n-nuhat*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts., I, 98; İsamüddin Ahmed b. Mustafa, Taşkôprizade (968/1561), *eş-Şakâiku'n-numâniyye fi ulemâid-Devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Dârü'l-Kitabî'l-Arabi, ts., s. 9; Katib Çelebi, *Süllem*, II, 377-378; a.mlf., *Keşfü'z-zunûn*, II, 1749; İbnü'l-İmad, *Şezerat*, IX, 304; Şevkani, *Bedr*, II, 266, 268; Leknevi, *Fevâid*, s. 116-117; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 657; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 726; Bursalı Mehmed Tahir (1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-1342, I, 351-352; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 316; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, II, 481; Bekâ, *Mucem*, III, 258; Susi, *Mucem*, s. 361; Ahmet Özel, "Alaeddin Ali Esved", *DİA*, 1989, II, 319.

84 Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 1849, 173 vr..

85 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1657; Muhammed Halil b. Ali el-Muradi (1206/1791), *Silkü'd-dürer fi a'yani'l-karni's-sâni aşer*, Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye-Dârü İbn Hazm, 1408/1988, IV, 218-219; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 30-32; Bağdatlı, *İzahu'l-meknun*, II, 524; a.mlf., *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 443; Muhammed b. Muhammed el-Bosnevi Hanci (Hicri XIV. Yüzyıl), *el-Cevherü'l-esna fi terâcimi ulemâi ve şuarâi Bosna*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Cize: Hecer li't-tabaati ve'n-neşr, 1413/1992, s. 179-182; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 247; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, III, 859-860; 889; Susi, *Mucem*, s. 552; Amir Ljubovic, "Eyyubizade Mustafa", *DİA*, 1995, XII, 33-34.

86 Dirase ve tahkik: Muhammed Abd Abdeli, 1435/2014; Enver Zeki Rıdvan, 1436/2015. Ayrıca Dino Hüsnü Maksumiç tarafından yüksek lisans tezinde kısmen tahkik ve tahlil edilmiştir (Camiatü'l-Kahire, Darü'l-ulum, 2013). Yazma nüshaları için bk. Gazi Hüseyin Bey Ktp., nr. 4027 (müellif nüshası), Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, nr. 146, 370 vr..

15. Muhammed b. Yusuf b. Yakub el-İspiri el-Gazali el-Halebi (1133-1194/1721-1780). Antep'te doğmuştur. Halep müftülüğü ve kadı naibliği yapmıştır. Usûl, mantık, fıkıh ve kelim gibi muhtelif alanlarda eserleri bulunmaktadır. *el-Müstağni şerhu'l-Muğnî* adında yarım kalmış bir eseri bulunmaktadır.⁸⁷ Bu çalışma bir yüksek lisans tezinde kısmen tahkik edilmiştir.⁸⁸

2. Diğer Çalışmalar

Meçhul bir müellif'e (760/1359 civarı) ait *el-Kâmil şerhuş-Şâmil fi'l-usûl* adlı bir eserin yazma nüshası bulunmaktadır.⁸⁹ Müellif önce *eş-Şâmil* adını verdiği eserde Ahsiketi'nin (644/1247) *Müntehab*, Habbâzî'nin (691/1292) *Muğnî* ve Nesefî'nin (710/1310) *Menar* metinlerini toplamış, sonra bu eserini *el-Kamil* adıyla şerhetmiştir. Eserin yazım tarihi 760'tur. Zahriyesinde “*Şerhuş-Şâmil fi'l-usûl* li-mevlana şeyhulislam aleyhi rahmetü'l-Meliki'l-Allam” ibaresinin yanında küçük hatla “ala yediş-şeyh Ömer el-Muzafferi, şehide bi-zalîk, ketebehu Abdullah el-Muzafferi, şehide bi-zalîk Muhammed Ahmed el-Abbadî” yazısı bulunmaktadır. Sonunda ise *el-Kamil şerhuş-Şâmil* adı verilmektedir. Müellif hattıyla yazılmış olması da muhtemeldir. Kâtip Çelebi bu eseri müellifinin adını vermeden zikretmiştir.⁹⁰ Dolayısıyla bu eserde müellif önce kaynakları arasında *Muğnî* de bulunan bir usûl muhtasarı telif etmiş, sonra da bu muhtasarı şerhetmiş olmaktadır.

3. DEĞERLENDİRME:

Yukarıda adı geçen 16 müellife ait 17 çalışmadan 1'i *Muğnî*, *Müntehab* ve *Menar*'ı bir araya getiren ve müellifi meçhul bir muhtasardır. *eş-Şâmil fi'l-usûl* adındaki bu muhtasarı aynı müellif *el-Kâmil* adıyla şerhetmiş olup bu eserin bir yazması mevcuttur. Geriye kalan 16 çalışmadan 15'i ise şerhtir. Bu şerhlerden 12'si günümüze ulaşmış, 3'ünün yazması bulunamamıştır. Bu şerhlerden 2'si Hâşiye adıyla geçmektedir. İspiri'ye ait olan şerhin yarım kaldığı belirtilmiştir. İbnü't-Türkmani'nin *el-Kaşifü'z-zihni* adlı şerhi üzerine yazılmış *Keşfü'l-Kâşifi'z-zihni* adlı Hâşiye ise günümüze ulaşmamıştır.

87 Muradi, *Silk*, IV, 120-121; Bağdath, *İzahu'l-meknûn*, II, 478; a.mlf., *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 342; Muhammed Ragib et-Tabbah el-Halebi (1370/1951), *İlamü'n-nübela bi-târîhi Haleb eş-Şehba*, nşr. Muhammed Kemal, Halep-Dumaşk: Dârü'l-Kalemi'l-Arabi, 1409/1989, VII, 101-103; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 156; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, III, 791; Beka, *Mucem*, III, 12-13, 317; Susi, *Mucem*, s. 539.

88 Gufran binti Hişam el-Müzerza, *Camiatü'l-Ezher*, 2012. Yazma nüshaları için bk. *Câmiatü Haleb*, Ma'hedü't-Türas, Itki, nr. 85/1, 214 vr.; Chester Beatty Ktp., nr. 3757.

89 Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 1835, 295 vr.

90 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1023.

Şerhlerden ilki müellifin kendi eseri üzerine yazdığı şerh olup matbudur. Bil­diğimiz kadarıyla *Muğnî* Hanefî usûl muhtasarları içinde ilk defa müellifi tara­fından şerhedilen metindir. Daha sonra Nesefî ve Sadrüşşeria (747/1346) kendi yazdıkları muhtasarlar olan *Menar* ve *Tenkih*'i şerhederek aynı yolu izlemişlerdir. Müellifin şerhi dışında hiç bir şerh basılmamıştır. Ancak altı şerh üzerine tez ça­lışması yapılmıştır. Bu şerhlerden Siraceddin el-Hindi (773/1372) ve Müeyyedü­din el-Harizmi el-Kaani'nin (775/1373) eserleri öne çıkmış ve övülmüştür.

Habbâzî'nin *Muğnî*'si üzerine yapılan şerhlerin çoğu (12 şerh) Habbâzî'den sonraki 1,5 asır içinde yazılmıştır. Sadece 2 şerh XII. asırda telif edilmiştir. Bura­dan da anlaşılacağı üzere *Muğnî* ilk yazıldığı dönemde büyük ilgi görmüş ve müel­lifinden sonraki 150 sene boyunca yoğun bir şekilde okunup okutulmuş, bu sebeple birçok defa şerhine ihtiyaç duyulmuştur. Ancak sonraki dönemde ortaya çıkan Nesefî'nin *Menar*'ı ve Sadrüşşeria'nın *Tenkih*'i gibi yeni muhtasar metinler daha çok ilgi görmeye başlamıştır. Ahsiketi'nin *Müntehab*'ıyla karşılaştırıldığında ise *Muğnî* ile hemen hemen aynı düzeyde bir ilgiye mazhar oldukları görülmektedir. Birçok yazmasının kütüphanelerde bulunması *Muğnî*'nin Osmanlı coğrafyasında da tanındığını ve okunduğunu göstermekte, İznik Medresesi müderrisi Alaeddin el-Esved (800/1397) ve Mostar müftüsü Eyyubizade (1119/1707) gibi bazı Osman­lı alimlerinin bu eseri şerhettiği de tespit edilmektedir. Ancak *Müntehab*'ın özel­likle Hint coğrafyasında daha çok ilgi gördüğü ve VIII. asırdan itibaren günümüze değin birçok Hintli alim tarafından şerhedildiği görülmektedir. *Muğnî* ise belli bir dönemden sonra daha az ilgi gören bir metin olmuştur. Bu sebeple *Müntehab*'ın birçok eski tarihli baskısı varken *Muğnî* ancak 1403/1983 yılında basılabilmektedir. Muhtemelen *Muğnî*'nin *Müntehab* kadar düzenli ve sistematik olmaması bu ilgi azalmasında etkili olmuştur. Muhteva itibariyle birbirine çok yakın olan bu iki metinden daha sistematik olanı: *Müntehab*, eğitimde daha kullanışlı olması açı­sından *Muğnî*'ye göre bir adım öne çıkmıştır. Öte yandan daha sonra ortaya çıkan Nesefî'nin (710/1310) *Menar*'ı ve Sadrüşşeria'nın (747/1346) *Tenkih*'i gibi daha iyi muhtasarlar *Müntehab* ve *Muğnî* gibi metinlere yönelik ilgiyi azaltmıştır.

Kaynakça

Akgündüz, Ahmet, "Gaznevi, Ömer b. İshak", *DİA*, 1996, XIII, 487-488.

Atar, Fahrettin, "Abdülaziz el-Buhari", *DİA*, 1988, I, 186.

Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed (855/1451), *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/2000.

-----, *Ikdü'l-cümân fî tarihi ehli'-zeman: Asru selâtini'l-Memâlik*, III, nşr. Muhammed Mu­hammed Emin, Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 1431/2010.

- Bağdatlı İsmail Paşa (1920), *İzahu'l-meknun fi'z-zeyli ala Keşfü'z-zunun*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945-1947.
- , *Hediyetü'l-arifin esmaü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955.
- Beka, Muhammed Mazhar (1426/2005), *Mucemü'l-usûliyyin (A'lamu usûli'l-fikhi'l-İslami ve musanefatuhum)*, Mekke 1420.
- Birzâlî, Alemüddin el-Kasım b. Muhammed ed-Dımaşkı (739/1339), *el-Muktefi ala Kitabi'r-Ravzateyn*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Sayda-Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1427/2006.
- Brockelmann, Carl (1956), *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden: E. J. Brill, 1943-1949.
- , *Geschichte der arabischen Litteratur Supplementband (GAL Suppl.)*, Leiden: E. J. Brill, 1937-1942.
- Buhârî, Alaeddin Abdülaziz b. Ahmed (730/1329), *Kitabü't-Tahkik*, Leknev 1293/1876.
- Bursalı Mehmed Tahir (1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333-1342.
- Davûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali (945/1539), *Tabakatü'l-müfessirin*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye, ts.
- Debûsî, Kadı Ebu Zeyd Ubeydullah (veya Abdullah) b. Ömer (430/1039), *Takvimü usuli'l-fikh ve tahdidü edilleti's-şer'*, nşr. Abdürrahim Ya'kub, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1430/2009.
- Etkânî, Kıvamüddin Emir Katib b. Emir Ömer el-Farabi (758/1357), *et-Tebyin*, nşr. Sabir Nasr Mustafa Osman, Küveyt: Vezaretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1420/1999.
- Fihrişü's-şâmil li't-türasi'l-Arabiyyi'l-İslamiyyi'l-mahtut: el-fikhu ve usûluhu*, X, Amman: Müessesetü'Âli'l-Beyt, 1424/2003.
- Habbâzî, Celaleddin Ömer b. Muhammed el-Hucendi (691/1292), *el-Muğni fi usuli'l-fikh*, nşr. Muhammed Mazhar Beka, Mekke: Camiatü Ümmü'l-kura, 1403/1983.
- Hancı, Muhammed b. Muhammed el-Bosnevi (Hicri XIV. Yüzyıl), *el-Cevherü'l-esna fi teracimi ulemai ve şuarai Bosna*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Cize: Hecer li't-tibaati ve'n-neşr, 1413/1992.
- Hindî, Siraceddin Ömer b. İshak el-Gaznevi (773/1372), *Şerhu'l-Muğni*, dirase ve tahkik: Saterya Efendi Zeyn, doktora tezi, Camiatü Ümmü'l-kura, 1406/1985.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihabeddin Ahmed b. Ali (852/1449), *ed-Dürerü'l-kamine fi a'yanî'l-mieti's-samine*, nşr. Muhammed Abdülmuid Han, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1392/1972.
- , *İnbai'l-gumr bi-ebnai'l-umr*, nşr. Hasan Habeşi, Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuuni'l-İslamiyye, 1389/1969.
- , *Ref'u'l-ısr an kudati Mısır*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1418/1998.
- İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed el-Erbili (681/1282), *Vefeyatü'l-a'yan ve enbai ebna'z-zaman*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü Sâdır, 1968-1978.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail ed-Dımaşkı (774/1373), *el-Bidaye ve'n-nihaye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cize: Dârü Hecer li't-taba, 1418/1997.
- İbn Nâsirüddin, Şemseddin Muhammed b. Abdullah ed-Dımaşkı (842/1438), *Tavzihü'l-Müştebih*, nşr. Muhammed Nuaym el-Araksusi, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993.
- , *er-Reddü'l-vafir*, nşr. Züheyr eş-Şaviş, Beyrut: el-Mektebü'l-İslami, 1393.
- İbn Râfî, Takıyyüddin Muhammed (774/1372), *el-Vefeyat*, nşr. Salih Mehdi Abbas-Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1402.

- İbn Tağrıberdi, Cemaleddin Yusuf el-Atabeki (874/1470), *el-Menhelüs-safi ve'l-müstevfi bade'l-Vafi*, nşr. Muhammed Muhammed Emin, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, ts.
- , *en-Nücumü'z-zahire fi muluki Mısr ve'l-Kahire*, Kahire: Vezaretü's-Sekafe, ts.
- İbnü'l-İmad el-Hanbelî, Ebu'l-Felah Abdülhay b. Ahmed (1089/1679), *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, nşr. Mahmud el-Arnaut, Dımaşk-Beyrut: Dârü İbn Kesir, 1406/1986
- İsmail, Şaban Muhammed, *Usulü'l-fıkh tarihuhu ve ricalüh*, Riyad: Dârü'l-Merrih, 1401/1981.
- Kârî, Ali b. Sultan Muhammed (1014/1605), *el-Esmarü'l-ceniyye fi esmai'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed, Bağdad: Divanü'l-Vakfî's-Sünnî, 1430/2009.
- Kâsım b. Kutluboğa (879/1474), *Tacü't-teracim*, nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dımaşk-Beyrut: Darü'l-Kalem, 1413/1992.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-zunun an esami'l-kütübi ve'l-funun*, nşr. Mehmed Şerefeddin Yalıtaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943.
- , *Süllemü'l-vusûl ila tabakati'l-fuhul*, nşr. Mahmud Abdülkadir el-Arnaut, İstanbul: IR-CICA, 2010.
- Kehhale, Ömer Rıza (1987), *Mucemü'l-müellifin teracimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1414/1993.
- Kınalızade, Alaeddin Ali b. Emrullah el-Hamidi (979/1572), *Tabakatü'l-Hanefiyye*, nşr. Muhyi Hilal es-Serhan, Bağdad: Matbaatü Divani'l-Vakfî's-Sünnî, 1426/2005.
- Kureşî, Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed (775/1373), *el-Cevahirü'l-mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire: Hecer li't-tbaati ve'n-neşr, 1413/1993.
- Kurtuluş, Rıza, "Hucend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 1998, XVIII, 273.
- Kürd Ali, Muhammed (1953), *Hitatü'ş-Şam*, Dımaşk: Mektebetü'n-Nurî, 1403/1983.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhay (1304/1886), *el-Fevaidü'l-behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye*, Kahire: Darü'l-Kitabi'l-İslami, ts.
- Ljubovic, Amir, "Eyyubzade Mustafa", *DİA*, 1995, XII, 33-34.
- Makrizî, Takıyyüddin Ahmed b. Ali (845/1442), *es-Süluk li-marifeti düveli'l-müluk*, nşr. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmiiyye, 1418/1997.
- Malatî, Zeyneddin Abdülbasit b. Halil el-Kahiri (920/1514), *Neylü'l-emel fi zeyli'd-Düvel*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1422/2002.
- Merâgî, Abdullah Mustafa, *el-Fethü'l-mübin fi tabakati'l-usüliyyin*, nşr. Muhammed Ali Osman, I-II, Kahire: Matbaatü Ensârî's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1366/1947; III, Beyrut: Muhammed Emin Demc ve şürekah, 1394/1974.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Feramurz (885/1480), *Dürerü'l-hükkam şerhu Gureri'l-ahkam*, Dârü İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, baskı yeri ve tarihi yok.
- Murâdî, Muhammed Halil b. Ali (1206/1791), *Silkü'd-dürer fi a'yanî'l-karnî's-sani aşer*, Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslamiyye-Dârü İbn Hazm, 1408/1988.
- Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed ed-Dımaşki (927/1521), *ed-Daris fi tarihi'l-medaris*, nşr. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiiyye, 1410/1990.
- Nüveyhiz, Adil, *Mucemü'l-müfessirin min sadri'l-İslam hatta'l-asri'l-hazır*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz es-sekafiyye, 1409/1988.
- Özaydın, Abdülkerim, "Harizm", *DİA*, 1997, XVI, 217-220.
- , "Nizamiye Medresesi", *DİA*, 2007, XXXIII, 188-190.
- , "Karahanlılar", *DİA*, 2001, XXIV, 404-412;

- Özel, Ahmet, "Alaeddin Ali Esved", *DİA*, 1989, II, 319.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Maverüinnehir", *DİA*, 2003, XXVIII, 179.
- , "Moğollar", *DİA*, 2005, XXX, 225-229.
- Pezdevî, Fahrülislam Ebu'l-Usr Ali b. Muhammed (482/1089), *Usûlü'l-Pezdevî*, nşr. Said Bekdaş, Medine-Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1436/2014.
- Rıdvanoğlu, Mahmud, "Habbazi", *DİA*, 1996, XIV, 342-343.
- Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek (764/1363), *el-Vafi bi'l-vefeyat*, nşr. Ahmed el-Arnaut – Türki Mustafa, Beyrut: Dârü İhyâit-tûras, 1420/2000.
- , *Ayanü'l-asr ve a'vanü'n-nasr*, nşr. Ali Ebu Zeyd ve diğeri, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-muasır, 1418/1998.
- Sakkâr, Sami, "Muid", *DİA*, 2006, XXXI, 86.
- Sehâvî, Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed (902/1497), *ed-Dav'ü'l-lami' li-ehli'l-karni't-tasi'*, Beyrut: Darü Mektebeti'l-hayat, ts.
- Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed (483/1090), *Usulü's-Serahsi*, nşr. Ebu'l-Vefa el-Efgani, Haydarabad ed-Dekken: Lecnetü İhyai'l-Mearifin-Nu'maniyye, 1372-1373.
- Siğnâki, Hüsameddin Hüseyin b. Ali (714/1314), *el-Vafi şerhu'l-Müntehab*, tahkik: Ahmed Muhammed Hammud el-Yemani, Mekke: Camiatü Ümmü'l-kura, doktora tezi, 1417/1997.
- Sûsî, Ebu't-Tayyib Mevlud es-Seriri, *Mucemu'l-usûliyyin*, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1423/2002. Zehebi, *Tarihü'l-İslam*, nşr. Ömer Tedmüri,
- Süyûtî, Celeleddin Abdurrahman b. Ebu Bekir (911/1505), *Buğyetü'l-vuat fi tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nuhat*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali (1250/1834), *el-Bedrü't-tali bi-mehasini men ba'de'l-karni's-sabi'*, Beyrut: Dârü'l-Mâ'rife, ts.
- Tabbâh, Muhammed Ragıb el-Halebi (1370/1951), *İlamü'n-nübela bi-tarihi Haleb eş-Şehba*, nşr. Muhammed Kemal, Halep-Dımaşk: Dârü'l-Kalemi'l-Arabi, 1409/1989.
- Taneri, Aydın, "Harizmşahlar", *DİA*, 1997, XVI, 228-231.
- Taşköprizade, İsamüddin Ahmed b. Mustafa (968/1561), *eş-Şakaiku'n-numaniyye fi ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabi, ts.
- Temîmî, Takiyyüddin b. Abdülkadir el-Gazzi el-Misri (1010/1601), *et-Tabakatü's-seniyye fi teracimi'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Riyad-Kahire: Dârü'r-Rifâi, 1403-1410/1983-1989.
- Yâfi, Afifüddin Abdullah b. Es'ad (768/1367), *Mir'atü'l-cenan ve ibretü'l-yakzan fi marifeti havadisi'z-zaman*, nşr. Halil el-Mansur, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1417/1997.
- Yaşaroğlu, M. Kamil, "Konevi, Cemaleddin", *DİA*, 2002, XXVI, 164-165.
- Yiğit, İsmail, "Memlükler", *DİA*, 2004, XXIX, 90-97.
- Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşki (748/1348), *Tarihü'l-İslam ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lam*, nşr. Beşşar Avvad Maruf, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- , *el-Müştebih*, nşr. Ali Muhammed el-Bicavi, Dârü İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye (Kahire), 1962.
- Zeylai, Fahreddin Osman b. Ali (743/1343), *Tebyinü'l-hakaik şerhu Kenzi'd-dakaik*, Bulak 1313.
- Zirikli, Hayreddin (1976), *el-A'lam: Kamusü teracim li-eşheri'r-rical ve'n-nisa mine'l-Arab ve'l-müstaribin ve'l-müsteşrikin*, Beyrut: Darü'l-İlm li'l-melayin, 2002.